

Владимир Вулетић¹
Јелисавета Вукелић²
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

УДК: 316:316.334.52(497.11)
Оригинални научни рад
Примљен: 28.06.2016.

ОДНОС АКАДЕМСКЕ СОЦИОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ ПРЕМА ЦИВИЛНОМ ДРУШТВУ: АНАЛИЗА УПОТРЕБЕ ПОЈМА ЦИВИЛНО ДРУШТВО У ТРИ СОЦИОЛОШКА ЧАСОПИСА У СРБИЈИ³

Сажетак: У раду се разматрају различите употребе и разумевање појма цивилно друштво у домаћој социологији. Анализирани су радови објављени у три репрезентативна социолошка часописа - Социологија, Теме и Социолошки преглед објављени у периоду након 2000. године. Прелаз између два миленијума се сматра прекретним за ову област разматрања јер је са променом владајућег режима дошло и до јаснијег усмеравања у правцу евроинтеграција Србије, и преузимања западноевропских тековина. У том контексту цивилно друштво као вредност, политички пројекат и научни концепт постаје посебно друштвено значајан. Међутим, упркос очекивањима да ће радови који се баве цивилним друштвом бити релативно бројни, анализа је показала да је овај концепт махом остао изван главних токова социолошких разматрања. Аутори овог рада су мишљења да је изостављање концепта цивилног друштва из мејнстрим социолошких анализа и дискусија, пре свега, последица критичности коју социолози исказују према појму цивилно друштво.

Кључне речи цивилно друштво, Србија, социологија

* * *

У последње две деценије, појам цивилног друштва постао је изузетно популаран у научним и политичким круговима прво на европском и америчком континенту, а нешто касније и у земљама у развоју. У прилог томе говори

---

¹ vlada.vuletic@gmail.com

² vukelic.jelisaveta@gmail.com

³ Текст је представљен на конференцији “Деполитизовани грађани. Умрежене организације. Грађанско друштво у Србији: између оспоравања и овладавања” која је одржана 11. децембра 2015. године у Београду у организацији Секонс-Групе за развојну иницијативу и Српског удружења за правну и социјалну филозофију.

изузетно велики број текстова, књига, зборника, извештаја и анализа које имају стручни или практично-политички приступ овом феномену, објављених од краја 1980-их година (Allen, 1997; Cohen & Arato, 1992; Diamond, 1994; Glenn, 2001; Kaldor, 2003; Keane, 1988, 2003; Kocka, 2004).

Оно што је карактеристично за већину студија које се баве цивилним друштвом је да се већ у уводном делу указује на контроверзе, термилошке нејасноће и идеолошку пристрасност које прате овај појам. Разлог се проналази у томе што је појам цивилног друштва врло брзо постао утицајан и популаран како у академским круговима тако и међу практичарима (рецимо, врло брзо је прихваћен од стране међународних развојних агенција), и следствено томе употребљаван у разноврсне научне и практично-политичке сврхе. С друге стране, реч је о мултидимензионалном појму који, у зависности од тога у ком контексту и за које потребе се користи, може представљати пожељни образац делања (нормативни идеал), али исто тако и аналитичко средство или начин да се реферише на емпијску реалност (Павловић, 2006; Врцан, 2006; Билић, 2011). На овим просторима, примера ради, често је коришћен као пожељни образац организовања за потребе усмеравања процеса постсоцијалистичке трансформације и европеизације, док је као аналитичко оруђе употребљаван за разумевања токова развоја у постсоцијалистичким друштвима. С друге стране, у развијеним земљама Запада, нашао је значајно место у расправама о социјалним неједнакостима и изазовима које са собом доноси слабљења државе благостања и јачање неолиберализма (Павловић, 2006; Врцан, 2011; Билић, 2011).

Упркос различитим концептуализацијама овог појма, широко је прихваћено тумачење према коме цивилно друштво представља независно подручје које се развија између приватне сфере, државе и тржишта и које обухвата грађане који се колективно ангажују како би изразили своје интересе, тежње, идеје, разменили информације, остварили заједничке циљеве и поставили одређене захтеве пред носиоце јавних функција (Cohen & Arato, 1992; Forsyth, 2005).

У односу на функцију коју (треба да) има, појам цивилног друштва се најчешће употребљава у два (у извесној мери супротстављена) значења. У првој, тзв. грамшијанској варијанти, цивилно друштво има радикални, активистички и политички карактер, док је у другој - нео-токвиловској (неолибералној) - варијанти, цивилно друштво аполитично (Павловић, 2006; Kaldor, 2003). У активистичкој верзији, идеал-типско цивилно друштво представља спонтано настали простор између државе и тржишта, саткан од самониклих удружења грађања, заснованих на широким могућностима за грађанску и политичку партиципацију и снажним међугрупним хоризонталним везама (премошћујући социјални капитал) формираним на основама међусобног поверења и норми узајамности. Као његова кључна одлика, издвајају се захтеви актера за редистрибуцијом по-

литичке моћи кроз радикализацију демократије и проширење могућности за грађанску партиципацију (Форсутх, 2005). Овако схваћено "политичко" цивилно друштво је блиско идеји нових друштвених покрета и подразумева активно грађанство, самоорганизовање и могућност грађана да утичу на политичке одлуке (Kaldor, 2003; Павловић, 2006). Наспрам активистичке верзије налази се неолиберални концепт (посебно развијан у Америци 1970-их година) који грађанско друштво изједначава са тзв. непрофитним (трећим) сектором. Улога грађанских организација се, у овом случају, не види у ограничавању моћи државе, већ у асистенцији држави и супституцији функција које су раније прирадале држави (нпр. у области социјалне заштите), којих неолиберална држава настоји да се ослободи. Према овом схватању, организације цивилног друштва не треба да изазивају систем, нити да покрећу друштвене промене као што то активистичка концепција налаже, већ да, уместо државе, грађанима пружају услуге. Такав концепт има директну везу са токвиловским нагласком на значају удрживања и повезан је са нелибералним идејама о редукцији улоге државе. Овакво виђење цивилног друштва је промовисано широм Источне Европе и земаља Трећег света од стране западних донатора, почев од раних 1990-их година (Forsyth, 2005). У основи се налази замисао да цивилно друштво треба да ублажи потресе изазване структурним прилагођавањем и да обезбеди сигурносну мрежу када дође до смањења броја услуга које пружа јавни сектор, као и када реконструкција у области економије велики број људи остави без посла. Такође, њихова улога се види у партнерству са државним органима - тзв. добра, одговорна управа (*good governance*) (Kaldor, 2003). Стимулисање развоја ове верзије цивилног друштва је образлагано намером да се, уз помоћ страних донација, успостави сарадња државе, тржишта и цивилног друштва која би омогућила балансирање раста, релативне социјалне једнакости и стабилности (Forsyth, 2005). У извесном смислу ова два концепта се могу посматрати и као две фазе развоју цивилног друштва посебно када је реч о бившим социјалистичким земљама. Док је током транзиционог периода (у Југославији и током предтранзиционог периода) кључни захтев цивилног друштва био изградња либерално-демократског уређења која је подразумевала ограничење моћи државе, након његовог успостављања нагласак је померен на циљеве које поставља неолиберални концепт.

Намера овога рада је да, анализом текстова објављених у три репрезентативна социолошка часописа у периоду 2000-2015. година, покаже на који начин социологија у Србији разуме и користи појам цивилно друштво. Имајући то у виду, пажњу смо прво усмерили на начине на које је појам цивилног друштва дефинисан. Желели смо, поред тога, да одгонетнемо шта представља специфично социолошку перспективу у погледу на цивилно друштво. Такође, интересовало нас је на који начин социолози повезују овај концепт са другим социолошки ре-

левантним концептима као што су постсоцијалистичка трансформација, социјални капитал, јавни простор и др. Најзад, хтели смо да разматримо шири контекст у коме се одвија дебата о овим питањима с циљем да утврдимо да ли се овај појам анализира критички или се, пак, неупитно афирмише одређено схватање.

Наведени циљеви истраживања утицали су на начин истраживања. Прелиминарни преглед литературе подразумевао је упознавање са радовима који превазилазе социолошки поглед на проблематику цивилног друштва. Веома брзо је постало јасно да систематичан преглед и анализа целокупне грађе посвећене овој проблематици превазилази оквире рада у научном часопису те да би овој тематици било потребно посветити најмање једну ако не и више научних студија. Фокусирање искључиво на радове социолога је, такође, носило ризик да ће, услед непостојања исцрпне библиографије о овој теми, бити изостављени радови који су објављени у многобројним зборницима или часописима које издају организације цивилног друштва. Због тога је делокруг истраживања ограничен на радове објављене у три социолошка часописа који су ранжирани као часописи од врхунског националног значаја - Социологија, Социолошки преглед и Теме. Овако одређен делокруг омогућио је систематичан поглед, али је истовремено подразумевао сужавање фокуса на однос академске социологије у Србији према питању цивилног друштва.

Осим предметног делокруга водило се рачуна и о временској димензији. Наиме, у разматрање је узет временски период који је уследио након политичких промена 2000. године, када је направљен снажан заокрет ка изградњи либералног економског и демократског политичког система у коме је цивилно друштво добило значајну улогу у складу са прихваћеним западним вредностима и наглашеном оријентацијом ка усвајању европских стандарда. У оквиру ове нове оријентације могло се, према нашем мишљењу, очекивати већа социолошко интересовање за питање улоге и значаја цивилног друштва у ширем социополитичком контексту, па је отуда тај период издвојен. Но, како би се добила потпунија слика о савременом социолошком разматрању цивилног друштва, анализи радова објављених након 2000. године, ће претходити преглед приступа који су коришћени за разумевање овог феномена у терминалној фази социјализма и у времену такозване блокиране трансформације.

Цивилно друштво у контексту кризе и (рас)пада социјалистичког система (1980-2000)

У контексту кризе и (рас)пада социјалистичког система који је у Србији успорен блокираном трансформацијом, цивилно друштво је као концепт представљало моћно оружје за критику ауторитарне државе и заговарање политичких

промена које су интензивирани средином осамдесетих година. Отуда однос према цивилном друштву посредно сведочи и о односу социологије као дисциплине према реално постојећем социјализму и степену њене укључености у подривање тадашњег социјалистичког поретка.

Расправе о цивилном друштву у социјализму биле су, с једне стране, знак распознавања оних који су се залагали за алтернативе ауторитарном социјализму а, са друге, и први недвосмислен показатељ да је тај систем упао у дубоку кризу (Павловић, 2006). С тим у вези, једна од основних позиција са које је разматран концепт и улога цивилног друштва током позних 1980-их је било питање да ли је цивилно друштво, као облик модерног друштва насталог на Западу, те уско повезаног са појавом и консолидовањем капитализма и либералне демократије, могуће и у радикално другачијем друштву као што је социјалистичко? (Пешић, 1987: 101-2; Ђинђић, 1987; Павловић, 2006). Према мишљењу које је заступала Весна Пешић, свако зрело цивилно друштво подразумева испуњеност најмање пет основних предуслова - индивидуалност, приватност, тржиште, плурализам и класну структуру друштва - који делимично или у потпуности нису били испуњени у социјалистичком типу друштва. Поред тога, социјалистичко друштво није представљало скуп индивидуалних актера кроз чије се интеракције стварају удружења, асоцијације и, на концу, целина друштва, већ се појединац априорно подводио под тзв. "историјске колективитиете" као што су радничка класа, општина, нација итсл. Уколико се свему овоме дода и постојање непосредне принуде и отвореног насиља које је коришћено да би се социјалистичко друштво одржало, постаје јасно, како истиче ауторка, да неопходни услови за развој цивилног друштва у социјализму нису постојали (Пешић, 1987: 106). Слично томе, Вукашин Павловић истиче да је једна од темељних карактеристика социјализма његова резистентност на промене, те да као такав овај систем није могао да поднесе озбиљније процесе економске модернизације и цивилизовања политичког простора, а да то не доведе у питање и постојање самог система (Павловић, 2006: 130).

Бавећи се могућностима развоја цивилног друштва у социјализму, Зоран Ђинђић је, такође, указао на њихову суштинску неускладивост. "Социјалистички поредак – у земљама у којима је изнутра победио, а није резултат присуства стране војске – настаје као својеврстан спој и савез антимодернистичког и антикапиталистичког импулса традиционалног друштва, које га подржава индиректно, тиме што се опире модернизовању, и, на другој страни, антиграђанског, тј. антикапиталистичког импулса радикално социјалистичког покрета и идеологије. Капитализам је заједнички противник, а грађанско друштво је доживљено као његова природна позадина." Тезу о непосредној конкуренцији која постоји између ова два модела аутор развија на основу два аргумента од којих један има систе-

матски, а други историјски карактер. С једне стране, према његовом мишљењу, у моделу грађанског друштва колективни аспект се види као производ усклађивања индивидуалних делања, који подразумева плурализам и диференцијацију индивидуалних интереса, те имплицира постојање могућности за настанак криза и конфликта, али и успостављања механизма за њихово регулисање. Насупрот томе, социјалистички модел, у коме је друштво схваћено као фактичка заједница, не може да прихвати претпоставку о непоклапању индивидуалне и колективне теологије, а да не одустане од свог одређења. Да би неко друштво изграђивало механизме за координисање друштвеног плурализма, оно мора да полази од претпоставке о контингентности деловања, што је претпоставка је супротна начелима социјализма. Другим речима, развој цивилног друштва у таквом систему, у теоријском смислу није могућ (Ibid.).

Историјски аргумент о конкурентности интеграцијског обрасца социјализма и грађанског друштва, аутор заснива на чињеници да су социјалистичка друштва успостављена у земљама у којима грађанско друштво или није постојало или је било слабо развијено. Реч је о специфичном контексту који карактерише "*анти-капиталистички импулс руралних слојева и утопијска критика грађанског друштва*", која је својствена за комунистичко схватање друштвене организације (Ibid). Како примећује Вукашин Павловић (2006:130), у реал-социјалистичким друштвима, систем је, с једне стране, гушио и редуковао минималне облике цивилног друштва, а са друге енормно јачао државу, додатно отежавајући развој цивилних пракси. Тек пред сам крај социјализма, долази до развоја првих клица цивилног друштва, највише кроз деловање алтернативних и контракултурних покрета у Словенији и нешто мање у Србији (Гредељ, 1995; Павловић, 2006). Међутим, њихов значај је врло брзо маргинализован деловањем масовнијег и од власти подстицаног и подржаваног националистичког покрета широм Југославије.

Како примећује Жарко Пауновић (1995) појам цивилног друштва постаје ревитализован у научном и политичком говору, непосредно пред распад реал-социјализма. У периоду постсоцијалистичке трансформације аутори разматрају могућности развоја цивилног друштва у контексту јављања политичког плурализма (макар формалног), настанка тржишта (рудиментарног), успостављања могућности за грађанско удруживање (такође, углавном само формалних), али и ратних дешавања. Међутим, чињеница да резултати првих вишестраначких избора 1990. године избора нису битно променили до тада постојећи режим чине их мање значајним за нашу тему. Много важнији догађај који треба имати у виду је почетак ратова за југословенско наслеђе 1991. године. Управо ратни период који је, с краћим прекидима, трајао до краја XX века представља специфичан контекст који је одредио улогу цивилног друштва, и сходно томе, перцеп-

цију коју су о њему имали социолози. У таквом контексту постаје значајна дихотомија цивилис версус милитарис, док се као један од кључних механизма заустављања ратних сукоба и каснијег друштвеног опоравка и поновног успостављања дубоко нарушених међуетничких односа види у ревитализацији / развоју цивилног друштва и правне државе (Павловић, 2006: 156). Управо у том кључу Стјепан Гредел дефинише цивилно друштво - као супротност милитаристичком друштву, односно као цивилизовано друштво у коме постоји толеранција према различитости, у коме се сукоби разрешавају мирним путем (Гредел, 1995: 387). Поред тога, овај аутор указује на неповољне околности у којима се у Србији развија цивилно друштво - непријатељски став власти (јер се организације цивилног друштва појављују као критичари), неразвијеност правне државе, упитна политичка и правна једнакост, недовољна аутономија индивидуа у економском, политичком и културном погледу, неразвијена грађанска и партиципативна култура, односно доминантни ауторитарни вредносни обрасци (Гредел, 1995:399). Одбојност према идеји цивилног друштва се, сматра Гредел, у доминантном дискурсу јавља и као последица његовог повезивања са транзицијом и стварањем јасније дистинкције између друштва и државе (Гредел, 1995:400). Поред тога, цивилно друштво (и као идеју и као његове емпиријске носиоце) је у овом периоду пратила стигма "страних издајника", односно "станог ткива" које је ту постављано и од споља развијано како би се угрозио национални и државни интерес Србије (Гредел, 1995; Пауновић, 2006; Павловић, 2006.) Поред хостилног става носилаца власти према актерима цивилног друштва, аутори су се у овом периоду бавили и другим препрекама за развој цивилног друштва као што су: непостојање традиције цивилног удруживања, неразвијеност демократске јавности и правне државе, угроженост грађанских слобода, антииндивидуалистичка и ауторитарна култура, неразвијеност партиципативне политичке културе, грађанске свести и аполитичност грађана (Пауновић, 1995:427)

Социологија и цивилно друштво након 2000. године

Одмах на почетку овог одељка ваља рећи то да је, упркос очекивањима да ће, у периоду након 2000. године, услед повољније политичке климе и све већег нагласка на значају развоја цивилног друштва у јавном дискурсу, као и практичних активности на успостављању основа за развој цивилног друштва (пре свега у правном смислу), као и контраверзности овог појма (носилац међународне развојне агенције ("top-down") или самоникли развој грађанског друштва ("bottom-up")), социолошки текстови који се баве цивилним друштвом бити релативно бројни, претрага радова је указала супортно. Наиме, претрагом се издвојило свега 11 текстова из три репрезентативна социолошка часописа који се наменски или посредно баве феноменом цивилног друштва, од којих се

у само два текста, концепт цивилног друштва нашао у средишту анализе. Остали радови, о чему ће у наставку текста бити више речи, бавећи се веома разноврсним темама (партиципацијом грађана у доношењу одлука, просторном планирању, развојем новог модела еколошке управе, анализом развијености социјалног капитала, последицама увођења предмета Грађанско образовање у основношколске курикулуме итд.) цивилно друштво посматрају као непросредни контекст (или, нешто ређе, чинилац) увођења нових институција и пракси у оквиру ширег процеса постсоцијалистичке трансформације и евроинтеграција Србије.

У разматрање ћемо прво узети оне радове који се посредно баве цивилним друштвом, док је други део овог одељка посвећен детаљнијој анализи два текста која за предмет имају управо концепт цивилног друштва. Прву групу радова смо поделили на оне који цивилном друштву приступају из угла социјалног капитала (који је, за разлику од цивилног друштва, наишао на знатно веће интересовање у домаћој социолошкој заједници) и оне који се баве цивилним друштвом, као што је веч напоменуто, као ширим оквиром или чиниоцем који утиче на процес усвајања нових институционалних аранжмана презетих са Запада.

Као и цивилно друштво, социјали капитал је веома познат и популаран концепт, који је, посебно промовисан од стране Светска банка, у друштвена разматрања наглашено почео да улази током последње деценије двадесетог века. Како је представљено на званичном вебсајту Светске банке, цивилно друштво, заједно са породицом, ужом заједницом, пословним организацијама, јавним сектором и др, јесте један од извора и важна основа за даљи развој социјалног капитала. Аутори попут Патнама непосредно повезују цивилно друштво и социјални капитал, истичући да један на други врше снажан повратни утицај (Патнам, 2008).

У раду под насловом "Фукујамино схватање социјалног капитала", ауторка Сузана Игњатовић примећује да социјални капитал (пре свега, његов премошћујући тип) представља важну основу удруживања односно подлогу за развој цивилног друштва. На тај начин се цивилно друштво имплицитно види као засновано на добровољном удруживању појединаца између којих постоје односи поверења и реципрочности. На другом месту у тексту, ауторка скреће пажњу да је цивилно друштво повезано са не-породичним типом социјалног капитала, односно са социјалним капиталом широког радијуса поверења (Игњатовић, 2008: 42). Такође, ауторка указује да за Фукујаму међусобно поверење, социјалне мреже и цивилно друштво нису исто што и социјални капитал, већ епифеномени повезани са њим.

Разматрајући порекло социјалног капитала у раду "Извори друштвеног капитала" Наташа Голубовић (2008) анализира друштвене мреже, партиципацију грађана, међусобно поверење и указује на позитивне стране премошћујућег типа социјалног капитала - како што су друштвена кохезија, стабилност, економско благостање - који представљају и основне елементе цивилног друштва (иако ауторка о томе детаљно не расправља). Голубовић такође указује да је порекло (једног дела социјалног капитала) у добровољним удружењима грађана (која представљају један од основних елемената цивилног друштва).

Као и две претходне ауторке, и Марија Џунић (2010) у својој анализи алтернативних приступа проучавању односа између социјалног капитала и институција демократског ситета, у афирмативном тону говори о важности социјалног капитала за успешну консолидацију цивилног друштва, демократије и тржишних институција (Џунић, 2010: 327). Бавећи се грађанским покретом, социјалним капиталом и институционалном трансформацијом у периоду пост-социјалистичке трансформације Србије, Слободан Цвејић (2004) разматра у којој мери је социјални капитал, који је акумулиран у оквиру грађанских покрета током 1990-их, опстао у форми позитивне вредносне оријентације ка изградњи демократског и тржишно оријентисаног друштва. Том приликом, аутор посматра (неразвијено) цивилно друштво као шири контекст развоја социјалног капитала и успутно га одређује као лабаву мрежу друштвених односа, не залазећи дубље у појмовна разматрања (Цвејић, 2004: 272).

У радовима о којима је до сада било речи, цивилно друштво је посматрано или као контекст, извориште или последица (не)развијености социјалног капитала. Ни у једном од радова се појам детаљније не разматра, али се користи (имплицитно) у афирмативном тону (као вредност односно пожељан облик друштвеног организовања).

Поред текстова о социјалном капиталу, цивилно друштво фигурира и у разматрањима која се баве могућностима и последицама увођења различитих модела, вредности и пракси развијених на Западу. У тим радовима, без посебног одређена самог појма, цивилно друштво се појављује као важан контекст развоја одређених друштвених пракси које се желе успоставити у Србији. Тако у свом раду о грађанској партиципацији у Србији, као један од чинилаца Јелисавета Вукелић у обзир узима и развијеност цивилног друштва (Вукелић, 2008). Весна Станковић Пејновић (2011) у разматрању развоја европског грађанства, истиче значај активних грађана и развијеног цивилног друштва. Политичка партиципација и непосредна демократија се виде као суштински важан оквир развоја европског грађанства, док развијено и активно (по могућству

европско) цивилно друштво у том процесу (треба) да одигра значајну улогу (Станковић Пејновић, 2011).

Миодраг Вујошевић и Ксенија Петовар (2006) разматрају улогу цивилног друштва у развоју урбанистичког и просторног планирања у постсоцијалистичкој Србији, која пролази кроз значајне промене када је разумевање јавних (општих) интереса и њихове заштите у питању. Према мишљењу аутора, шири контекст одликују дивље тржиште и недовољно регулисан процес приватизације, као и неразвијено цивилно друштво и изостанак партиципације грађана у доношењу одлука. За развој еманципаторског и модернизаторског планирања, од кључног значаја је, како истичу Вујошевић и Петовар (2006:360), постојање контроле од стране јавности и партиципација грађана у одлучивању, које могу да обезбеде заштиту јавних интереса. Ту посебно важну улогу добијају "обични" грађани, појединачно или удружени у различите групе, организације и асоцијације. За њихово слободно делање, важан предуслов представља развијено цивилно друштво. Аутори се не баве самим концептом цивилног друштва, већ у први план истичу јавни интерес и залажу се за увођење модела тзв. комуникацијско-колаборативног планирања који би требало да представља контратежу прартикуларизама и моћи карактеристичних за постсоцијалистички хаос у коме је могућност заштите колективних интереса сведена готово на минимум (2006:367). У овим процесима, цивилно друштво добија посебно важну улогу, као гарант очувања јавног добра односно јавних (колективних) интереса. Према њиховом схватању, *"основни стубови концепта јавног добра у савременим државама су: (1) Цивилно друштво и његове организације и активности. (2) Људска права (грађанска и политичка, економска, социјална и културна, енвајронментална и друга права), односно друштвене вредности које стоје у основи концепта људских права. (3) Правна држава и владавина права ("уређен и чврст правни поредак"), укључив ефикасну и одговорну судску и извршну власт. (4) Норме и стандарди уређења и коришћења простора засновани на цивилизацијским тековинама и друштвеним вредностима грађанског друштва* (Вујошевић & Петовар, 2006: 377). Аутори разматрају цивилно друштво у позитивном тону, као пожељну друштвену вредности.

У раду "Претпоставке новог модела управљања окружењем", ауторка Мина Петровић разматра развој цивилног друштва као један од предуслова неопходних за успостављање новог модела еколошке управе у постсоцијалистичкој Србији (Петровић, 2012). У тексту се полази од претпоставке да је модел управљања који подразумева укључивање актера цивилног друштва у процес доношења одлука ефикаснији у погледу заштите животне средине схваћене као колективно добро, од старог командно-контролног модела у коме

је доношење одлука хијерархијско и концентрисано у рукама неколицине политичких актера. Овај модел се уводи у току процеса европских интеграција Србије као један од стандарда добре управе постављених у оквирима Уније. Реч је о флексибилном систему управљања који омогућава умрежавање актера јавног и цивилног сектора и учешће представника цивилног друштва у процесу одлучивања.

У испитивању могућности и препрека за развитак оваквог облика управљања, дотиче се питање неразвијености цивилног друштва у периоду социјализма које се контрастира са активистичком концепцијом цивилног друштва развијаном на Западу. "Удружења грађана су била оснивана, финансирана и контролисана од стране државе и комунистичке партије, те су ретко и улазила у поље политике. За разлику од демократских система, где је једна од значајних функција удружења грађана заступање интереса јавности, а посебно маргинализованих група, како би се њихов глас чуо у политичком процесу и институцијама, у социјалистичком систему су удружења грађана имала само непосредне контакте са јавним службеницима, без институционалног посредовања" (Петровић, 2012: 91).

У овом раду, улога организација цивилног друштва се сагледава пре свега из угла могућности имплементације новог модела управљања, као и последице свођења ових организација на ту врсту улоге - професионализација, недостатак повезаности са грађанима, јављање феномена "цивилног друштва без грађана", умањене легитимности и аутономности делања итд. Другим речима, цивилно друштво се разматра у функцији успостављања новог модела управљања као пожељног обрасца регулисања проблема животне средине у Србији. Као важна препрека се, у оквиру анализе цивилног друштва у том контексту, издваја неразвијена грађанска партиципација и активизам.

У разматрању основа за увођење новог модела управљања, ауторка, такође, прави разлику између два типа грађанског активизма - партиципативног и трансакционог. Док се партиципативни тип односи на масовно учешће грађана у деловању организација цивилног друштва, "трансакциони активизам подразумева „везе – мање или више трајне – између организованих недржавних актера и између њих и носилаца политичке моћи и других институција". Тај тип активизма, дакле, не претпоставља мобилизацију грађана, која у постсоцијалистичким земљама остаје знатно нижа но у развијеним европским земљама". Ауторка истиче да је "одрживост ОЦД повезана са партиципативним активизмом, односно мобилизацијом грађана да учествују како у активностима грађанских, тако и политичких институција" (2012: 92) док, на супрот томе, трансакциони тип подрумева изражену зависност од страних донација.

У раду се може запазити преплитање две концепције цивилног друштва. С једне стране, реч је о самониклом грађанском делању које доводи у питање одлуке власти, а са друге о кооперативном деловању професионалних организација које у партнерству са државним органима раде на заштити колективних интереса (у овом конкретном случају на заштити животне средине). Налази ауторке указују да ни један од облика цивилног друштва није развијен, већ је цивилно друштво и даље слабо и потиснуто (игнорисано) од стране структура власти.

За разлику од радова о којима је до сада било речи, у којима се заузима мање или више афирмативном став према цивилном друштву и његовој улози у процесу постсоцијалистичке трансформације и европских интеграција српског друштва, у тексту Зорана Аврамовића (2004) "Образовање за грађанско друштво - идеолошко средство транзиције" се заступа критички став према олаком преузимању вредности, норми и пракси развијених на капиталистичком Западу. У том погледу аутор примећује да се *"грађанско друштво разумева као једна глобална друштвена вредност а не као научни концепт. Све теорије грађанског друштва су изведене из вредносног социјалног избора"* (Аврамовић, 2004:179). Према схватању овог аутора: *"Идеја грађанског друштва темељи се на грађанину, појединцу који слободно бира свој смисао живота... У савременим интерпретацијама ова идеја се јавила као облик недржавног организовања грађана, као систем оних иницијатива и институција које сузбијају моћ и утицај државе на живот појединца и његових асоцијација."* (Исто, стр. 179).

Аутор је посебно критички настројен према идеји смањења улоге државе у корист цивилног друштва која се, према његовом мишљењу, учестало пропагира у радовима који се баве феноменом цивилиног друштва. *"Теоретичари грађанског друштва настављају идеју критике државе и нације: друштво је независно од државе (Кин, Офе, Голубовић, Подунавац). »Друштво се ослобађа примата државе« (Офе). У операционализацији овакве идеје издваја се подручје личних интереса као нешто што је супротно државним интересима... У односу према држави и политичком поретку, појединац се оријентисао према начелу децентрализације и самоуправе, односно према локалној и регионалној аутономији. Грађанин је слободан у својој приватној активности, а у јавном простору државе он се самоорганизује, самоодлучује о свим питањима приватног и јавног, колективног живота... Ова дилема се преноси и на концепт »образовање за грађанско друштво«. Значи ли то да се овај тип образовања ограничава на знања за недржавне облике живота?"* (Аврамовић, 2004: 179-180).

До сада смо разматрали радове који се баве цивилним друштвом као контекстом или фактором развоја различитих пракси и институција - грађанске партиципације, урбаног планирања, еколошке управе, увођења иновација у образовни систем итсл. Остатак одељка посвећујемо анализи два рада која у фокусу имају сам концепт цивилног друштва. Реч је о чланцима два аутора који своје научне каријере развијају изван српске социолошке заједнице Бојана Билића (2011) "A Concept that is Everything and Nothing - Why Not To Study (Post)Yugoslav Anti-war and Pacifist Contention From a Civil Society Perspective" и Срђана Врцана (2006) "Пријепори о цивилном друштву" (објављени у часопису Социологија односно Теме).

У свом раду, Бојана Билић се служи већим бројем емпиријских извора како би критички испитао појам цивилног друштва у контексту (пост)југословенског антиратног и мировног активизма, као и цивилног ангажмана на овим просторима. Аутор је врло критичан према употреби овог концепта и истиче да "се појам цивилно друштво више не може смислено користити за разумевање сложене геометрије друштвених, политичких и личних интеракција и отпора у оквиру регионалне цивилне сфере коју битно карактерише асиметрична прерасподела моћи." (Билић, 2011:297). Разлог Билић проналази у томе што: "*дефинициона неухватљивост и логичка некохерентност овог појма омогућавају цивилном друштву да у себе укључи идеолошки и историјски екстремно дивергентне феномене. Захваљујући својој концептуалној еластичности, цивилно друштво се појављује као когнитивно врло доступно средство и деполитизована теоријска парадигма погодна за маскирање мрежа моћи које су често условљене страним политичким агендама.*" (Билић, 2011: 297-8).

Аутор запажа да је у оквирима филозофске мисли на Западу, цивилно друштво било разумевано на два веома различита начина што и данас ствара потешкоће за његову примену у аналитичке сврхе. У англосаксонској традицији, цивилно друштво се схвата као заједница слободних грађана који се самостално удружују како би остваривали појединачне и колективне циљеве. Овакво виђење цивилног друштва се данас углавном везује за Алексиса де Токвила. На другој стани, у германској традицији, примећује аутор, наглашена је улога државе, институционалног поретка и колективистичке оријентације. У пост-југословенском простору (1991-1995) појам цивилног друштва се најчешће користио да опише сферу антиратни оријентисане грађанске акције. (Ibid.,300). Аутор сматра да је концепт цивилног друштва "аналитички импотенан" и да представља нормативни репозиториј за различите демократске вредности (Ibid.,300). Билић, такође, уочава логичку инкохерентност приликом употребе концепта цивилног друштва и његовог антипода "нецивилно друштво", јер

однос ова два појма није линеаран нити једнодимензионалан како се то у литератури често погрешно користи (Ibid.,301). У ратним условима може доћи, сматра он, до преплитања цивилног и нецивилног делања, а однос према употреби насиља представља кључни критеријум њиховог разликовања.

Историјске специфичности концепта цивилног друштва представљају посебно ограничење за његову употребу у аналитичке сврхе. То је концепт који је нераздвојиво повезан са развојем западноевропске социјалне и политичке мисли и питање је у којој мери је он примењив у радикално другачијем контексту који не пружа подршку неопходну за развој цивилног друштва. Идеолошка обскурност појма је, према Билићевом виђењу, ипак најзначајнији је недостатак овог концепта што посебно долази до изражаја у нестабилном и неконсолидованом политичком контексту као што је екс-југословенски простор. Наиме, актери цивилног друштва у пост-југословенским земљама имају политичку агенду и не оперишу у политичком вакууму, већ, напротив, промовишу одређени сет политичких идеја и повезаних вредности, а такође могу бити заинтересовани и за освајање политичке моћи (Ibid., 305-6). Такође, на овим просторима, приликом разматрања цивилног друштва, треба узети у обзир специфичну интеракцију са страним донаторима за које се сматра да су отворили могућности за развој цивилног друштва, али и са собом донели специфичну концептуализацију истог о чему сведочи и увођење посебног донаторског-речника - пројекти, изградња капацитета, извештавање, фондраисинг итд. (Ibid., 309). Уместо "цивилно друштво" за ову хибридную форму која настаје под утицајем страних донатора и која је на специфичан начин укључена у приватно-јавне односе, адекватније је, сматра аутор, употребити појам "паралелно друштво", које маргинализује стварне самоникле иницијативе. Управо због своје флексибилности која му омогућава да инкорпорише екстремно различите феномене у историјском и идеолошком смислу, појам цивилног друштва је задобио велику популарност али, по Билићевом мишљењу, остао аналитички неупотребљив (Ibid., 311).

Студија Срђана Врцана "Пријепори о цивилном друштву" се бави разматрањем појмовне збрке и вишезначности која је присутна у савременом дискурсу о цивилном друштву. Према ауторовом уверењу, један део проблема у употреби овог појма лежи у томе што се он употребљава у најмање три различита значења: цивилно друштво као последње уточиште утопијских енергија; цивилно друштво као борбени појам; цивилно друштво као описни и аналитички концепт (Врцан, 2011: 37-8). Поред смисаоног контекста, аутор се бави и различитим обимом у коме се појам користи - као синоним за глобално друштво које је отворено, демократско и плуралистичко; у нешто ужем смислу,

овај појам се односи на скупину невладиних организација и асоцијација грађана, не-државни сектор у који могу бити прикључене и тржишно оријентисане профитне асоцијације; треће, најуже схватање обухвата само добровољне, непрофитно оријентисане невладине организације и скупине, понајпре нове друштвене покрете (Ibid.). Ово последње је уједно и најчешће употребљавано одређење цивилног друштва, као аутономног простора које се налази између државе и тржишта. На крају разматрања самог концепта цивилног друштва, аутор испитује различита схватања саме природе цивилног друштва - од концепција које наглашавају добровољност, хоризонталност, равноправност, једнакост, плурализам, одсутност сваког облика доминације и насиља; до друге крајности која унутар сфере цивилног друштва види све оне односе који постоје и у друштву уопште - доминација, присила, насиље ("нецивилно цивилно друштво", где као пример се наводи немачки национализам између два рата) (Ibid., 42-43).

Поред концептуалне анализе, у овом раду, значајан простор је посвећен и разматрању смисаоних оквира употребе појма цивилног друштва на екс-југословенском тлу. Прве расправе су се, запажа аутор, јавиле крајем 1970-их, да би поново оживеле две деценије касније, понајвише у циљу проналажења начина мирног изласка из кризе и тоталитарног система (Ibid.,45-6). Дакле, у овом контексту, цивилно друштво фигурира као алтернатива тоталитаризму и демократска стратегија изласка из постојећег тоталитаризма. У следећој етапи процеса постсоцијалистичке трансформације, указује аутор, "*цивилно друштво почиње да служи као начин да се изађе на крај са драматичном експанзијом друштвених неједнакости и масовног сиромаштва, те тешких разарања самог ткива једног друштва понајприје или, поред осталог, под утјецајем увођења дивљег капитализма, али и друштва растућим друштвено изфабрицираним ризицима и размјерима живљена као све изразитијег ризичног живљења*" (Ibid.,47). На крају, у актуалној фази развоја, цивилно друштво постаје одговор на важно питање како успоставити неопходни баланс у либерално-демократски устројеним друштвима (Ibid., 47).

Дискусија

Мада је наше истраживање осмишљено са циљем да одговори на унапред задата питања - *на који начин социологија у Србији разуме и користи појам цивилно друштво?; шта би представљало специфично социолошку перспективу у погледу на цивилно друштво?; на који начин социолози повезују овај концепт са другим социолошки релевантним концептима?; шта одликује*

шири контекст у коме се одвија дебата о овом питању?; да ли се овај појам анализира критички или се, пак, неупитно афирмише? - током прикупљања података постали смо свесни релативно скромног броја социолошких текстова о цивилном друштву. Та чињеница одступала је од наше почетне претпоставке да је цивилно друштво, након 2000. године, постало релативно широко распрострањен концепт у домаћој социологији. Као што је приметио Попер (научни) проблеми настају онда када чињенице одступају од наших очекивања. Тако се појавио, показало се, најважнији проблем и питање - *зашто су социолози релативно мало (у односу на друге теме) бавили овом темом?*

Но, пре одговора на то, продискутоваћемо остала питања која смо првобитно поставили као истраживачке приоритете. Прво питање тиче се доминантног одређења појама цивилно друштво. Показало се да је активистичка визија цивилног друштва заиста доминирала у почетној фази његовог коришћења средином и крајем осамдесетих година. Критика (социјалистичке) државе уклапала се у пожељну визију промене социјалистичког система која се у делу политичке и интелектуалне елите већ етаблирала. Такав приступ је још снажније доминирао током деведесетих година. Отуда не чуди да је цивилно друштво препозанто од стране тадашњег режима као непријатељски концепт, а режимска пропаганда је учинила много да се овај појам и протагонисти цивилног друштва стигматизују, а неретко и демонизују у мери да се и након политичких промена 2000. године та стигма задржала.

Када је реч о повезаности са другим појмовима може се запазити да се, током последних 15 година, цивилно друштво углавном посматра или као контекст, извориште или последица (не)развијености **социјалног капитала**. Истина, ни у једном од радова који се баве анализом социјалног капитала појам цивилно друштво се не разматра детаљно, али се увек наводи у афирмативном смислу као вредност по себи и пожељан облик друштвеног организовања.

Други важан и често коришћен појам кроз са којим се цивилно друштво повезује је **политичка/грађанска партиципација**. У том смислу цивилно друштво се види као суштински важан оквир за развој политичке партиципације што је један од критеријума за оцену испуњености услова за интеграцију у ЕУ. Зато се сматра да развијено и активно цивилно друштво треба да одигра значајну улогу у процесу евроинтеграција.

Осим издвојена два, постоји још читав низ тема и појмова са којима се појам цивилно друштво доводи у везу повезује. Тако, на пример, истиче се улога цивилног друштва у развоју урбанистичког и просторног планирања у постсоцијалистичкој Србији. Управо то повезивање треба да допринесе еманципаторском и модернизаторском планирању као пожељном обрасцу. Слично

томе, цивилно друштво се види и као предуслов неопходан за успостављање новог модела еколошке управе у постсоцијалистичког Србији. Најзад, можда најзначајнији контекст у коме се јавља појам цивилно друштво представља (пост)југословенски антиратни и мировни активизам који је тешко мислити без цивилног ангажмана.

Посебно питање које се овде намеће је шта је специфичан социолошки допринос анализи цивилног друштва? Мада је у почетку ово питање замишљено као централно, испоставило се да је на њега веома тешко одговорити. Делимично, одговор је садржан у претходном разматрању које сведочи да се допринос социолога развоју појама цивилно друштво може сагледати кроз повезивање са другим појмовима што је, на пример, посебно карактеристично у раду Мине Петровић. Међутим, осим тога, а у извесној мери и важније, социолошки допринос анализи цивилног друштва се огледа у критичком преиспитивању његовог домета, макар он био и провокативан као када, на пример, Билић сматра да је концепт цивилног друштва "аналитички импотентан" и да представља нормативни репозиториј за различите демократске вредности. Идеолошка опскурност појма је, према Билићевом виђењу, најзначајнији недостатак овог концепта што посебно долази до изражаја у нестабилном и неконсолидованом политичком контексту као што је екс-југословенски простор. Близак критички тон присутан је у раду Срђана Врцана који указује на оптерећеност појма вишезначношћу и неодређеношћу. Слично томе, Аврамовић истиче да се цивилно друштво углавном користи као идеолошка вредност а не као аналитичко оруђе за анализу. Но, када је о Аврамовићевој критици реч, треба напоменути да је она једнострана с обзиром да некритички третира појам државе као антипода цивилног друштва.

Управо ова критичност социолога према појму цивилног друштва помаже да се одговори на најзначајније питање - зашто је тако мало социолошких радова у домаћим часописима посвећено цивилном друштву?

Сумарни одговор на ово питање гласи – због тога што је академска социологија у Србији задржала висок ниво критичности о већини тема којима се бави. Дух критичке социологије доминира социолошком продукцијом у Србији и много година након што су они који су га, током шездесетих година, усадили, умиле или постали значајно мање активни него тада. Мало где као овде се може применити Контова крилатица да "мртви владају живима". Парафразирајући Контову идеју која се односи на целокупно човечанство, могли бисмо рећи да се социологија као дисциплина, у Србији, састоји више од мртвих него живих социолога с обзиром да њихове идеје живе у младим нараштајима и оријентишу њихов рад.

У том процепу између, с једне стране, наслеђеног критичког духа, а са друге стране, императива референтне групе да се о цивилном друштву мора говорити у позитивном контексту, јер у супротном следује стигма, социолози су избегавали да проблематизују тему цивилног друштва. Она је, уместо у окриљу социологије постала омиљена тема других дисциплина, пре свега, политикологије и отуда су најзанчајнији и нацитиранији радови из ове области плод политиколога попут Вукашина Павловића или Ђорђа Вукадиновића.

Овај закључак, међутим, не имплицира позитиван став о критичком духу у социологији. Сама по себи, критичка социологија, као што је показано на другом месту (Вулетић, 1995) није нужно доприносила свим сазнајним аспектима мисли о друштву. Овде је пре реч о томе да промена идеолошке парадигме од социјализма ка либерализму и теоријски отклон од марксизма (Мимица, Вулетић, 1998) нису донели ослобађање друштвене мисли од ропства ваннаучним ауторитетима. Либерализам и антмарксизам (Илић, 1999) су се у Србији показали подједнако, а у одређеном смислу и више ауторитарни него доминација социјалистичке идеологије и марксизма током терминалне фазе СФРЈ.

Током деведесетих година прошлог века било какав покушај критичке анализе цивилног друштва сматран је нападом на цивилно друштво, а преведено на политички језик, то је представљало издају референтне групе и карактерисано као ступање у савез са режимом који прогони представнике цивилног друштва. Ту врсту стигме нико од социолога, изузев ако је био део владајућег политичког естаблишмента, није био спреман да преузме на себе. Поново треба истаћи да није нетачно да су представници цивилног друштва били демонизовани од стране режима, али управо та чињеница је отежавала било какво критичко преиспитивање концепта цивилног друштва а још мање критички однос према пракси његових протагониста.

Програмска и практична повезаност социолога и представника цивилног друштва представљала још је један од разлога који треба имати у виду када се о размишља о одсуству критичког, а тиме и укупног, односа академске социологије према цивилном друштву. Критички осврт довео би у питање личне, често пријатељске везе, а у извесном би смислу представљао и атак на сопствени идентитет. Због тога је противречност позиције академског социолога који преживљава захваљујући новцу из пројеката цивилног друштва превазилажена прихватањем јанусовог лица - "Пре подне сам социолог и пишем научне радове, а поподне сам активиста цивилног друштва и пишем *policy* извештаје за међународне донаторе".

Без намере да се врлина предпоставља нужности, мора се приметити да је овај дуализам који је доминирао током деведесетих, а у нешто мањој мери и након политичких промена 2000. године негативно утицао на развој социологије створивши непотребан јаз између академске социологије и примењених социолошких радова.

С једне стране, истраживачке теме којима се бавио цивилни сектор и организације цивилног друштва биле су истраживачки занимљиве и друштвено значајне, али им се из практичних разлога приступало без много амбиције да се обраде на начин који би задовољио научне критеријуме. С друге стране, строги научни критеријуми (мада заправо и нису били тако строги) до којих је држала научна периодика, примењивани су у анализи тема које су често биле много мање друштвено значајне. Стварањем овог сазнајно неоснованог дуализма (он је пре свега био наметнут императивом брзине долажења до било каквих краткорочно употребљивих информација) на губитку су били и академска социологија и организације цивилног друштва. Социологија се бавила темама које често нису биле друштвено релевантне, до мере да само на основу прегледа тема којима су се бавили социолошки часописи не би било лако, па чак ни могуће, установити у којој земљи излазе. С друге стране, извештаји писани за цивилни сектор, базирани на истраживањима у која су уложена велика средства, нису имала значајан сазнајни домет. Често писани на дескриптивном нивоу, без повезивања проблема са ширим контекстом и без отварања значајних питања, ти радови, по правилу, нису оставили дубљи сазнајни траг па је питање у којој и каквој мери су служили и организацијама цивилног друштва.

Најзад, трећи разлог за некритичност социолога према цивилном друштву су средства из иностраних фондова којима је цивилно друштво одржавано у животу све док, након политичких промена 2000. године, није обезбеђено (делимично) пројектно финансирање организација цивилног друштва из државног буџета. Но, у оба периода, развијање критичког дискурса о цивилном друштву представљало би подривање позиције цивилног друштва, а то нико није био спреман да чини јер би могао бити добар изговор финансијерима за смањење средстава која се опредељују за тај сектор.

ЛИТЕРАТУРА

- Allen, C. (1997). Who needs civil society?. *Review of African Political Economy*, 24: 329-337.
- Аврамовић, З. (2004). Образовање за грађанско друштво - идеолошко средство транзиције". *Социолошки преглед XXXVIII* (1-2): 175-187.
- Билић, Б. (2011). A Concept that is Everything and Nothing - Why Not To Study (Post)Yugoslav Anti-war and Pacifist Contention From a Civil Society Perspective. *Социологија LIII* (3): 297-322.
- Врцан, С. (2006). Пријепори о цивилном друштву. *Теме XXX* (1): 35-57.
- Вујошевић, М, Петовар, К. (2006). Јавни интерес и стратегије актера у урбанистичком и прос-торном планирању. *Социологија XLVIII* (4): 357-382.
- Вукелић, Ј. (2009). Непосредно учешће грађана у доношењу одлука на локалном нивоу власти у Србији. *Социологија LI* (3): 291-312.
- Вулетић, В. (1995). Југословенска социологија и социјализам (I део). *Социолошки преглед* 29(1): 41-57.
- Glenn, J. K. (2001). *Framing Democracy – Civil Society and Civic Movements in Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press.
- Голубовић, Н. (2008). Извори друштвеног капитала. *Социологија L* (1): 17-34.
- Гредел, С. (1995). О (не)могућности успостављања цивилног друштва у Србији. У: Д.Јанић (прир.), Србија између прошлости и будућности, Београд: Радничка штампа, стр. 395-416.
- Diamond, L. (1994). Rethinking civil society: Towards democratic consolidation. *Journal of Democracy* (5): 4-17.
- Игњатовић, С. (2008). Фукујамино схватање социјалног капитала. *Социологија L* (1): 35-53.
- Илић, В. (1999). Marxismustreit: рекапитулација, *Социологија* 41(4): 499-530.
- Кайић, И. (2013). *Изабрана дела Зорана Ђинђића / 4, Политика и друштво*, Београд: Народна библиотека Србије и Фондација Др Зоран Ђинђић, , стр. 55-60 <<http://www.e-novine.com/kultura/kultura-tema/94823-Socijalizam-graansko-drutvo.html>> 2.5.2016.
- Kaldor, M. (2003). *Global Civil Society, An Answer to War*, Cambridge: Polity.
- Keane, J (2003). *Global Civil Society?*. Cambridge: Cambridge: University Press.
- Keane, J. (1988). *Civil society and the State: New European Perspectives*. London: Verso.
- Коска, Ј. (2004). Civil society from a historical perspective. *European Review* 12 (1): 65-79.
- Мимица, А, Вулетић, В. (1998). Где се деде трећи класик?: анализа цитираности Маркових, Веберових и Диркемових радова у часопису *Социологија* 1959-1996. *Социологија* 40 (1): 71-94.
- Павловић, В. (2006). *Цивилно друштво и демократија*. Београд: Службени гласник.
- Патнам, Р. (2008). *Куглати сам - слом и обнова америчке заједнице*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Пауновић, Ж. (1995). Асоцијативни облици цивилног друштва у Србији. У: Д.Јанић (прир.), *Србија између прошлости и будућности*, Београд: Радничка штампа, стр. 417-430.
- Пауновић, Ж. (2006). *Невладине организације*. Београд: Службени гласник.

- Петровић, М. (2012). Претпоставке новог модела управљања окружењем. *Социологија* LIV (1): 87-104.
- Пешић, В. (1987). Цивилно друштво и пацификација унутрашњих односа. *Theoria* XXX (3-4): 101-112.
- Станковић Пејновић, В. (2011). Ка европском грађанству. *Теме* XXXV (4): 1271-1288.
- Цвејић, С. (2004). Civic Movement, Social Capital and Institutional Transformation in Post-socialist Serbia. *Социологија* XLVI (3): 269-282.
- Cohen, J., & Arato, A. (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: Cambridge: University Press.
- Џунић, М. (2010). Алтернативни приступи проучавању односа између социјалног капитала и институција демократског система. *Теме* XXXIV (1): 317-330.
- Forsyth, T. (ed.) (2005). *Encyclopedia of International Development*. London and New York: Routledge.

Vladimir Vuletić
Vukelić Jelisaveta
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

THE ATTITUDE OF ACADEMIC SOCIOLOGY IN SERBIA
TOWARDS CIVIL SOCIETY: ANALYSIS OF THE USE OF THE
CONCEPT OF CIVIL SOCIETY IN THE THREE SOCIOLOGICAL
JOURNALS IN SERBIA

Summary: This paper discusses the different use and understanding of the concept of civil society in Serbian sociology. We analyzed The articles published in the three representative sociological journals - Sociology, Themes and Sociological Review - published in the period after 2000. The transition between the two millennia is considered to be important in this area, since the regime change led to the more straightforward direction towards European integration of Serbia, and to the adoption of the Western values and standards. In this context, civil society as a political project and the scientific concept became especially socially relevant. However, despite the expectation that scientific papers and studies dealing with the concept of civil society will be relatively numerous, analysis has shown that the concept mostly remained outside the main currents of sociological thought. The authors suggest that the omission of the concept of civil society from the mainstream sociological analysis and discussion, is primarily a result of criticism that sociologists generally present towards the concept of civil society.

Keywords: civil society, Serbia, sociology